

DVOREC BETNAVA (ur. Franci Lazarini, Miha Preinfalk). Zbirka Castellologica Slovenica 1. Založba ZRC, Ljubljana 2018, 526 str.

Raziskovanje grajskih stavb na Slovenskem nima posebno dolge zgodovine; razlogov je veliko, slabša raziskanost pa je tudi eden od razlogov, da je slovenska grajska dediščina bolj ogrožena kot druge vrste arhitekture. Med starejšimi raziskovalci naj omenimo Avgušтина Stegenška, ki je v svojo drugo topografijo *Konjiška dekanija* (1909) vključil tudi grajske objekte, čeprav je bila načrtovana serija publikacij sprva namenjena topografiji zgolj cerkvenih objektov v Lavantinski škofiji. Hvaležni smo Francetu Steletu, da je vestno dokumentiral dražbe grajskih inventarjev, ki so se vrstile med obema vojnoma. Po drugi svetovni vojni se je raziskovanja gradov lotil Ivan Komelj, ki se je osredotočil na območje Dolenjske, medtem ko je več objektov na Štajerskem obravnaval Jože Curk. Sistematično in celovito je grajsko arhitekturo raziskoval Ivan Stopar, ki ga je SUZD za njegov pionirski prispevek k slovenski kastelologiji nagradilo s Cankarjevo nagrado v letu 2013. Stopar je zastavil in skoraj do konca izpeljal serijo topografskih publikacij, ki obravnavajo grajske stavbe na celotnem slovenskem ozemlju. Stoparjevo delo zavzeto nadaljuje Igor Sapač, k raziskovalcem grajske zgodovine pa je treba prišteti vedno večje število mlajših umetnostnih zgodovinarjev, ki proučujejo grajsko opremo; naše razumevanje grajske preteklosti tako postaja bolj celovito.

Očitno pa se na področju raziskovanja grajskih stavb na Slovenskem obeta novo poglavje. Na Zgodovinskem inšti-

tutu Milka Kosa in na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta, ki delujeta v okviru Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, so v skrbi za usodo grajskih stavb zasnovali novo serijo monografij z naslovom *Castellologica Slovenica*. Prva v seriji je leta 2018 izšla monografija *Dvorec Betnava*. Uredila sta jo Franci Lazarini in Miha Preinfalk, pri tem pa sta k sodelovanju povabila dvanajst strokovnjakov iz vrst arheologov, zgodovinarjev in umetnostnih zgodovinarjev. Nastala je zgodba o dvorcu Betnava, razpeta v dolgem časovnem loku od mlajše kamene dobe do najnovejših let. Monografija obsega 526 strani, ima izčrpen strokovni aparat in je bogato slikovno opremljena. Oblikovali so jo Andrej Furlan, Žiga Okorn in Barbara Filipčič, izdajatelj pa je Založba ZRC SAZU.

Andrej Magdič (Oris historične krajine severnega Dravskega polja od prazgodovine in srednjega veka) je predstavil širše okolje dvorca Betnava od najstarejših dokazov poselitve v mlajši kameni dobi do vključno naselitve Slovanov v 7. stoletju, posamezne interpretacije pa je pomaknil še za nekaj stoletij v srednji vek. Odlika njegovega prispevka je razumevanje konfiguracije terena, v katerem je tudi po več stoletjih še vedno mogoče prepoznavati sledi človekovega delovanja. Ugotavlja, da so bile agrarne tehnike na obravnavanem območju naprednejše, kot je to veljalo doslej. Tako je na primer v rezilu, ki so ga arheologi doslej interpretirali kot del keltskega noža, prepoznal črtalo zgodnjersrednjeveškega pluga in dokazal, da sta bila plug in triletno kolobarjenje v rabi na obravnavanem ozemlju že v 9. stoletju, kar utemeljuje z dejavnostjo salzburške nadškofije. Magdič prispevek

zaključuje z razlago namakalno-izsuševalnega sistema na desnem bregu Drave, ki ga je Franjo Baš imenoval »izgonska pokrajina« – značilno brazdato konfiguracijo je ponekod še mogoče prepoznati. Mihaela Kajzer Cafnik in Primož Predan (Izsledki arheoloških raziskav ožjega prostora betnavskega dvorca) sta Magdičevo razpravo dopolnila s predstavitvijo arheoloških najdb iz ožjega prostora dvorca, odkritih v razponu od sredine 19. stoletja do leta 2010. Najdišče je bilo leta 1988 razglašeno za arheološki spomenik. Starejše raziskave so bile osredotočene zlasti na sledi rimskega obdobja, novejša pa so arheologi usmerili na sam dvorec, da so podprli načrtovanje obnove in rekonstrukcij. Avtorja prispevek zaključujeta z navedbo rezultatov raziskav v zvezi z umeščanjem južne oziroma zahodne mariborske obvoznice, ki utegneta poseči v areal dvorca.

Dvema arheološkima prispevkoma sledi sklop zgodovinskih razprav. Žiga Oman (Cerkveno in šolsko središče Dravsko-poljskega okraja augsburške izpovedi), izvrsten poznavalec zgodovine evangeličanske cerkve na Slovenskem, je orisal zapletene procese pri vzpostavljanju in delovanju protestantskega verskega središča v Betnavi (1589–1600) in podrobno obdelal tudi njegovo zrušenje. V prispevku so nanašani številni podatki o podpornikih, dobrotnikih, inšpektorjih, predikantih in učiteljih. Avtor je podrobno predstavil ureditev pokopališča, gradnjo predikantove hiše, molilnice in šole, opisal pa je tudi napade na središče. Matjaž Grahornik je nadaljeval z zgodovinskim orisom dvorca in njegovih lastnikov v obdobju od začetka 17. do konca prve četrtine 18. stoletja; osre-

dotočil se je na rodbini Herberstein in Khisl. Poglobil se je v dva ohranjena inventarja, prvega so spisali po smrti Janeza Jakoba Khisla leta 1690 in drugega leta 1725 po smrti Eleonore Khisl, potem pa poročene Ursini in Rosenberg; oba dokumenta sta dragocena zlasti za prepoznavanje gospodarskega stanja posesti, ki je bila konec 17. stoletja občutno boljša kot leta 1725. Obdobju 18. in prve polovice 19. stoletja, ko je Betnava posedovala rodbina Brandis, se je posvetil Andrej Hozjan, ki se je soočil z več nasprotujočimi si arhivskimi dokumenti, za katere je skušal najti ustrezne razlage; nekaj vprašanj je moral pustiti odprtih. Zanimalo ga je zlasti stanje podložnih posesti in hiš, za kar mu je uspelo pridobiti nekaj novih arhivskih virov. Zadnji od zgodovinskih orisov zajema obdobje, ko je bil dvorec v lasti Lavantinske škofije (1863–1950); napisala ga je Lilijana Urlep. Izpostavila je delovanje Družbe katehistinj evharističnega križarstva, ki jo je na dvorec Betnava povabil škof Tomažič leta 1936; po drugi svetovni vojni je delovanje društva povsem zamrlo. Katehistinje so delovale karitativno in pastoralno, njihova osrednja skrb pa je bila vzgoja in zaščita deklet, zaposlenih v tovarnah. Cerkvene oblasti so se v času med obema vojnama odzivale na aktualne razmere v industrijskem Mariboru. Avtorica je arhivske vire iskala največ v Nadškofijskem arhivu Maribor, kjer so shranjeni tudi inventarni popisi; slednji razkrivajo, da je škofija vzorno skrbela za gospodarstvo, manj pa so se ukvarjali z opremo dvorca.

Osrednji (in tudi po obsegu najdaljši) prispevek v monografiji je razprava Igorja Sapača (Arhitekturno-zgodovinski oris dvorca Betnava). Poznamo

Sapačeve študije o grajskih stavbah, ki gradbeno zgodovino obravnavajo celovito: avtorja zanimajo praktični razlogi za odločitve naročnikov in izvajalcev, terenski pogoji, lastnosti gradbenih materialov in njihov izvor ipd. Razpravo o dvorcu Betnava je avtor razdelil na štiri poglavja: srednjeveški dvor, renesančno obdobje, baročna preobrazba ter pozno 18., 19. in prva polovica 20. stoletja. Prav vsako od naštetih poglavij prinaša nova spoznanja, ki so jih nakazovale že starejše raziskave, a jih niso prepoznale v njihovi celovitosti. Sapačeva razprava o dvorcu Betnava pa predstavlja tudi nadgradnjo njegove dosedanje metodologije v proučevanju grajskih stavb. Za vse faze gradenj je iskal primerjave v celotnem štajerskem prostoru, v srednjeevropskem prostoru in v Italiji. Za čas zgodnjega srednjega veka je na osnovi arheoloških izkopavanj in analogij presodil, da je imel prednik sedanjega dvorca značaj mote in da je bil nekoliko kasneje stolpast grad z gospodarskim predgradjem. Za renesančno in baročno fazo je ugotovil, da nista bili zaključeni, za obe pa je našel vzore in tudi določil arhitekture. Zlasti je privlačna ugotovitev, da je v 16. stoletju razgledani lastnik Volf Engelbert Auersperg vzore za gradnjo dvorca s pravilno tlorisno zasnovo in pravokotnimi stolpi v vogalih našel v arhitekturi Sebastiana Serlia (dvorec Ancy-le-Franc v Burgundiji), gradnje pa sta izvedla Domenico dell'Allio in Peter Anton Pigrato. Renesnančna Betnava je torej sledila najodličnejši sočasni italijanski arhitekturi. Baročne prezidave, ki jih je naročil Henrik Franc Adam Brandis, sta po Sapačevih ugotovitvah izvedla mariborska gradbena mojstra Jožef Hofer in Janez

Nepomuk Fuchs. Renesnančno utrdbo in rezidenco sta preoblikovala v razkošno plemiško domovanje. Skozi čas je dvorec, ki nikoli ni bil do kraja sezidan, izgubil veliko svojega sijaja. Sapačeva študija razkriva, kako velikopotezno so gradnje na sedanjem slovenskem ozemlju v preteklosti snovali grajski lastniki, izobraženi na najbolj cenjenih evropskih univerzah in dobro seznanjeni z umetnostnimi in arhitekturnimi novostmi.

O slikarski zbirki, ki jo je sredi 19. stoletja popisal Gustav Rudolf Puff, je pisala Tina Košak (Slikarska zbirka v dvorcu Betnava). Puff je v zbirki, ki so jo sestavili Brandisi, naštel kar 130 slikarskih del, Košakova pa je analizirala značaj obsežne in vredne zbirke glede na avtorstvo del in glede na njihovo motiviko. Betnavsko zbirko je primerjala z zbirko v mariborskem gradu (prav tako v lasti rodbine Brandisi) in opazila, da je bila slednja poudarjeno reprezentančna, medtem ko je bila v Betnavi, ki je služila za letno rezidenco, motivika bolj sproščena. Košakova je ob skrbnem branju različnih arhivskih dokumentov sledila usodi več del, ki so jih Brandisi pred predajo dvorca lavantinski škofiji odpeljali na druge lokacije. Korigirala je nekatere trditve o proveniencah znanih del in nekaj slik v škofijski palači v Mariboru na novo prepoznala kot del nekdanje opreme dvorca v Betnavi. Polona Vidmar je obravnavala protestantske nagrobnike z betnavskega pokopališča, in sicer so bili shranjeni v pokopališki grobni kapei. Nagrobnikov je pet, s pokopališča pa sta še dva fragmenta z upodobitvijo puttov. Nagrobniki in oba navedena fragmenta so bili v 18. stoletju vzdani v vežo dvorca, od leta 1966 pa so shra-

njeni v mariborskem muzeju. Dva od nagrobnikov pripadata članom rodbin Dotting in Sarchko, drugi trije so bili izdelani za člane rodbine Herberstein. Vidmarjeva je nadgradila atribucije in interpretacijo Emilijana Cevca, najodličnejši nagrobnik Janeza Friderika Herbersteina (umrl je leta 1615), ki je bil izvirno postavljen v horizontalni legi, pa je obravnavala v širšem štajerskem kontekstu. Glede na vrsto detajlov ga je pripisala kamnoseku, ki se je izšolal v delavnici Martina Pacobella, posebej pa se je posvetila funkciji reprezentacije in ohranjanja spomina na zaslužne člane plemiških rodbin in njihove politične ambicije. V Pokrajinskem muzeju Maribor je shranjenih 50 predmetov, ki izvirajo iz dvorca Betnava ali njegove neposredne bližine; njim se posveča prispevek Valentine Bevc Varl (Premična dediščina iz dvorca Betnava in njegove neposredne bližine v Pokrajinskem muzeju Maribor). Predmete je obravnavala kataloško, pri interpretacijah pa ji je bila v pomoč doslej še neuporabljena medvojna korespondenca med muzejskim ravnateljem Franjem Bašem in štajerskim konservatorjem Walterjem Semetkowskim. Med predmeti izstopa grobni inventar, pridobljen z arheološkimi izkopavanji na protestantskem pokopališču v letu 1939. Gre za fragmente oblačil, obutve in nakita iz krst Anne Schiffer in baronice Helene Herberstein, prva je umrla leta 1629 in druga leta 1636; v Sloveniji so tovrstne najdbe redkost. Ohranilo se je tudi večje število predmetov iz kapele v dvorcu, med njimi je baročna omara (1734), ki je služila kot hišni oltar.

Posebej kaže izpostaviti prispevek Eve Sapač (Konservatorski posegi na dvorcu Betnava), ki ga smemo opre-

deliti kot poglobljen vpogled v konservatorske procese novejšega časa – tako problemske in poznavalske pristope na področju konservatorstva v Sloveniji zares pogrešamo. Bilo bi samo po sebi razumljivo, da se konservatorji lotijo odgovornih nalog s tehtno analizo starejših posegov, a v Sloveniji je to žal redka praksa. Avtorica, ki je v letih 2007–2008 izdelala najnovejši konservatorski načrt za dvorec, je proučila konservatorske načrte in posege v stavbno tkivo v razdobju od leta 1950, ko je bil dvorec nacionaliziran, pa do leta 2011, ko je mariborska nadškofija zašla v finančne težave in so bili ambiciozni načrti za celovito obnovo in delno rekonstrukcijo ustavljeni. Dvorec je bil razglašen za spomenik v letu 1964, s čimer so bila preprečena najusodnejša gradbena dela in rušitve; vse do leta 1986 je bil dvorec namreč središče kmetijskega posestva, katerega vodstvo se ni zanimalo za njegovo spomeniško vrednost. Kljub temu je Nataša Štupar Šumi leta 1975 izdelala konservatorski načrt, ki ga je Eva Sapač ovrednotila kot do takrat najbolj poglobljen dokument te vrste in ga uporabila kot izhodišče za lastno delo, čeprav je kritično ocenila, da je Štuparjeva preveč razlikovala med reprezentančnim severnim in drugimi tremi gospodarskimi trakti. Slednje je povzročilo radikalne posege v gospodarski del dvorca. Naravnost alarmantna je ugotovitev Eve Sapač, da se načrtovalci posegov v dvorcu niso naslanjali na načrte predhodnikov, zato je prihajalo do eskalacije napak; konservatorski programi za Betnavo ne predstavljajo kontinuitete in tudi zato mlajši posegi praviloma rušijo dosežke predhodnih. Tudi po letu 1986, ko je dvorec prevzelo podjetje Lipa, je objekt

med urejevalnimi deli po nepotrebnem utrpel precej škode. Z letom 2000 je bil dvorec v skladu z denacionalizacijskim postopkom vrnjen Nadškofiji Maribor, zastavljeni so bili velikopotezni načrti, ki so poleg obnove predvidevali tudi rekonstrukcijo južnega trakta. Sapačeva je v prilogi k članku povzela svoj konservatorski načrt, v katerem se je naslonila na načrt Štupar Šumijeve iz leta 1975 in na odkritja s sondiranj ter na interpretacije o stavbni zgodovini dvorca Igorja Sapača. Konservatorski načrt Eve Sapač je tehten dokument, v nekaterih pogledih, zlasti zaradi predvidene rekonstrukcije v preteklosti porušenih delov, tudi dokaj drzen, a v vseh elementih strokovno argumentiran.

Monografijo odlikuje stroga zavezanost znanstvenim načelom; prav vsak prispevek prinaša nova spoznanja in širi naše poznavanje dvorca. Uredniško delo je bilo opravljeno nadvse skrbno, avtorji so sledili drug drugemu in spoznanja sodelavcev vgrajevali v lastne prispevke. Dvanajst prispevkov je dvanajst pogledov na dvorec in življenje v (in ob) njem v različnih časovnih obdobjih. Kljub obsežnosti monografije je nekaj vprašanj ostalo odprtih. Zlasti pogrešamo razpravi o poslikavah v slavnostni dvorani in o oblikovanju vrta; tudi o grajskih prebivalcih v srednjem veku bi si želeli izvedeti več. Vendar monografija ponuja znanstveno odlične in preverjene iztočnice za nadaljnje študije, ki zanesljivo ne bodo izostale. Želimo si, da bi uredništvo velikopotezno zasnovane serije vztrajalo pri začetnih načrtih in zavezah in da bomo v kratkem lahko prebirali razprave o še drugih slovenskih grajskih stavbah.

Marjeta Ciglencečki

UROŠ LIPUŠČEK: PREKMURJE V VRTINCU PARIŠKE MIROVNE KONFERENCE 1919. Vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, Petanjci 2019, 149 str.

Najnovejša knjiga plodovitega pisca, novinarja, publicista, raziskovalca in zgodovinarja **dr. Uroša Lipuščka** je del programa Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije ob praznovanju 100. obletnice priključitve Prekmurja k matični domovini. Avtor je delo posvetil tudi pokojnemu prijatelju in uglednemu raziskovalcu prekmurske zgodovine, mag. Francu Kuzmiču. Knjigo je uredila **dr. Klaudija Sedar**, spremno besedo pa je napisal pisatelj **Dušan Šarotar** v zanj značilnem stilu z duhovno-simbolnim bogatim sporočilom. Za oblikovanje in prelom je poskrbel Tomaž Ebenšpanger, v nakladi 500 izvodov je knjigo natisnila tiskarna Januš iz Ljubljane.

V krajšem predgovoru je dr. Klaudija Sedar med drugim izpostavila, da je »*priključitev Prekmurja k matični domovini zagotovo eden izmed najbolj svetlih trenutkov v zgodovini slovenskega naroda. Prav zato in tudi zato naj bosta ta pogum in odločnost izpred 100 let vrednoti in popotnica za vnaprej vsem Prekmurcem in Prekmurkam, vsem Slovencem in Slovenkam pri vseh odločitvah, najsi bo to ob ključnih mejnikih življenja ali ohranjanja slovenske narodnosti in identitete*«. Po njenem prepričanju je delo dr. Uroša Lipuščka poleg velike zgodovinske vrednosti tudi lep primer premisleka o preteklosti in obenem opomin za sedanjí in prihodnjí